

ભારતમાં મીઠા ઉદ્યોગના વિકાસ સંદર્ભે અભ્યાસ.

1) પ્રસ્તાવના:

માનવ વપરાશની વિવિધ વસ્તુઓમાં મીઠુ સમગ્ર માનવ જાત માટે સર્વ સામાન્ય વસ્તુ છે. મીઠાના ઉદ્ભવ અંગેની ઇતિહાસમાં કોઈ ચોક્કસ નોંધ નથી. મીઠુ માનવ જીવન માટે ખૂબ ઉપયોગી છે. તે અસ્તિત્વમાં ન હતું ત્યારે માનવ શિકાર મારફત મીઠુ મેળવતો હતો. કૃષિના વિકાસ સાથે શાકભાજીને સ્વાદિષ્ટ બનાવવા ધીમે ધીમે મીઠાનો ઉપયોગ આજના મીઠાના સ્વરૂપે થવા લાગ્યો.

ભારતમાં મીઠાની પ્રાપ્તિ વિવિધ સ્ત્રોત મારફત થાય છે, જેવા કે સમુદ્ર, સરોવર તથા ભૂગર્ભના ક્ષારયુક્ત પાણી અને ક્ષારયુક્ત પથ્થર દ્વારા (Rock Salt) વગેરે, જોકે આ બધા સ્ત્રોતોના પાયામાં સમુદ્ર જ રહેલો છે. સમુદ્ર, સરોવર કે ભૂગર્ભના ક્ષારયુક્ત પાણી દ્વારા મીઠાનું ઉત્પાદન કરવા બાષ્પીભવન પદ્ધતિ, ઠારણ પદ્ધતિ વગેરેનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. ભારતમાં વિશાળ દરિયા કિનારો અને મીઠાના ઉત્પાદન માટે એકંદરે અનુકૂળ આબોહવા હોવાથી મીઠા ઉદ્યોગનો સારો વિકાસ થયો છે. વર્ષ 2013 માં વિશ્વમાં સૌથી વધુ મીઠાનું ઉત્પાદન કરનાર દેશોમાં ચીન અને અમેરિકા પછી ભારતનું ત્રીજું સ્થાન છે, જ્યારે વિશ્વમાં સૌથી વધુ આયોડીનયુક્ત મીઠાના ઉત્પાદનમાં ચીન પછી ભારતનું બીજું સ્થાન છે. ભારતમાં આંધ્રપ્રદેશ, ગોવા, ગુજરાત, હિમાચલ પ્રદેશ, કર્ણાટક, મહારાષ્ટ્ર, ઓરિસ્સા, રજસ્થાન, તામીલનાડુ, પ. બંગાળ વગેરે રાજ્યો અને દિવ, દમણમાં મીઠાનું ઉત્પાદન થાય છે. જો કે બધા રાજ્યોમાં મીઠા ઉદ્યોગનો સમાન વિકાસ થયો નથી. પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં ભારતમાં મીઠા ઉદ્યોગનો વિકાસ તપાસવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે.

2) અભ્યાસનું મહત્ત્વ :

કોઈ પણ રાજ્ય કે દેશનો ઝડપી આર્થિક વિકાસ પ્રાપ્ત કુદરતી સાધન સંપત્તિનો શ્રેષ્ઠ ઉપયોગ કરીને કરી શકાય. ભારતને ઘણી કુદરતી સંપત્તિ પ્રાપ્ત થઈ છે, તે પૈકી 7516 કિલોમીટર જેટલો વિશાળ દરિયા કિનારો, મીઠા ઉદ્યોગના વિકાસ માટે અનુકૂળ આબોહવા વગેરે મીઠા ઉદ્યોગના વિકાસ માટે મહત્ત્વની કુદરતી સંપત્તિ છે. તેના ઉપયોગ દ્વારા મીઠા ઉદ્યોગનો વિકાસ કરી મીઠાનું ઉત્પાદન, તેની ઉપપેદાશોનું ઉત્પાદન, તેમજ મીઠાનો ઉપયોગ જે વસ્તુઓના ઉત્પાદનમાં કાચામાલ તરીકે થાય છે, તે વસ્તુઓનું ઉત્પાદન વધારી દેશમાં રોજગારી અને આવક વધારી શકાય છે, એટલું જ નહિ પરંતુ મીઠાની, તેની ઉપપેદાશોની અને મીઠા આધારિત ઉદ્યોગોમાં ઉત્પાદિત વસ્તુઓની નિકાસ કરી વિદેશી હુંડિયામણની કમાણી કરી દેશના આર્થિક વિકાસને વેગ આપી શકાય. પ્રસ્તુત પેપરમાં ભારતમાં મીઠા ઉદ્યોગનો વિકાસ તપાસી તેનો વધારે વિકાસ કરવા માટેના કેટલાક ઉપાયો સૂચવવામાં આવ્યા છે. તેથી આ અભ્યાસ ભારતમાં મીઠા ઉદ્યોગનો વિકાસ જાણવામાં અને તેને વધારે વિકસવવાના ઉપાયો સૂચવવામાં અમુક અંશે ઉપયોગી બની શકે.

3) અભ્યાસના હેતુઓ :

પ્રસ્તુત અભ્યાસના હેતુઓ નીચે પ્રમાણે છે.

- ભારતમાં મીઠાનું ઉત્પાદન તપાસવું.
- મીઠાના ઉત્પાદનમાં જુદાં જુદાં રાજ્યોનો ફાળો તપાસવો.
- ભારતમાં મીઠાના ઉત્પાદનમાં જાહેર, ખાનગી અને સહકારી ક્ષેત્રોનો ફાળો તપાસવો.
- મીઠાના કુલ ઉત્પાદનમાં સમુદ્ર મીઠાનો ફાળો તપાસવો.
- મીઠા ઉદ્યોગના વિકાસ માટે ઉપાયો સૂચવવા.

4) સંશોધન પદ્ધતિ:

ભારતમાં મીઠા ઉદ્યોગનો વિકાસ ભારતમાં મીઠાનું ઉત્પાદન અને તેમાં અભ્યાસના સમયગાળા દરમિયાન થયેલી વૃદ્ધિ સાથે જોડી તપાસવામાં આવ્યો છે. આ અભ્યાસ માટે એકત્ર કરવામાં આવેલી આંકડાકીય માહિતી જેવી કે ઇ.સ. 2008-09 થી ઇ.સ. 2014-15 દરમિયાન ભારતમાં મીઠાનું કુલ ઉત્પાદન, તેમાં જાહેર ,ખાનગી તથા સહકારી ક્ષેત્રોનો ફાળો વગેરેને વર્ષ મુજબ કોષ્ટકમાં ગોઠવ્યા બાદ આંકડાશાસ્ત્રની વિવિધ પદ્ધતિઓમાંથી ઉપયોગી પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરી, ભારતમાં મીઠાના ઉત્પાદનનો સરેરાશ વાર્ષિક વૃદ્ધિ દર, મીઠાના ઉત્પાદનમાં જુદાં જુદાં રાજ્યોનો ફાળો, ભારતમાં મીઠાના કુલ ઉત્પાદનમાં સમુદ્ર મીઠાનો અને જાહેર ,ખાનગી તથા સહકારી ક્ષેત્રોનો ટકાવારી ફાળો, તેઓના ઉત્પાદનનો સરેરાશ વાર્ષિક વૃદ્ધિ દર વગેરે મેળવવામાં આવેલ, ત્યાર બાદ ભારતમાં મીઠા ઉદ્યોગનો વધારે વિકાસ કરવાના કેટલાક ઉપાયો સૂચવવામાં આવેલ છે.

5) માહિતીની પ્રાપ્તિ :

પ્રસ્તુત અભ્યાસ ગૌણ માહિતી પર આધારિત છે. અભ્યાસના હેતુઓ ધ્યાનમાં રાખી જરૂરી આંકડાકીય માહિતી ભારત સરકારના મીઠા વિભાગના વાર્ષિક અહેવાલો, સંદર્ભ પુસ્તકો, સંશોધન લેખ વગેરેમાંથી એકત્ર કરવામાં આવેલ છે.

6) ભારતમાં મીઠાનું ઉત્પાદન :

મીઠા ઉદ્યોગના વિકાસ માટે ભારતમાં કુદરતી અનુકૂળતાઓ હોવા છતાં બ્રિટીશ શાસન દરમિયાન તેઓની શોષણ નીતિ અને અન્યો કારણોથી ભારતમાં મીઠા ઉદ્યોગનો વિકાસ ઓછો થયો હતો. પરંતુ સ્વતંત્રતા બાદ આ ઉદ્યોગને વિકસાવવા ઘણાં પ્રયત્નો કરવામાં આવ્યા છે, તે માટે જુદી જુદી કમિટીઓ અને બોર્ડોની રચના કરી તેઓની ભલામણો અનુસાર શક્ય તેટલા પગલાઓ મીઠા ઉદ્યોગના વિકાસને પ્રોત્સાહન આપવા માટે લેવામાં આવ્યા છે. તેના પરિણામે વિશ્વમાં સૌથી વધુ મીઠાનું ઉત્પાદન કરનાર દેશોમાં ચીન અને અમેરીકા પછી ભારતે ત્રીજું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે. ટેબલ નંબર 1 માં ભારતમાં ઇ.સ.2008-09 થી 2014-15 દરમિયાન મીઠાનું ઉત્પાદન અને તેનો સરેરાશ વાર્ષિક વૃદ્ધિ દર દર્શાવવામાં આવ્યો છે.

ટેબલ નં 1 : ભારતમાં મીઠાનું ઉત્પાદન અને તેનો સરેરાશ વાર્ષિક વૃદ્ધિ દર (ઇ.સ.2008-09 થી 2014-15)
(ઉત્પાદન હજાર ટનમાં)

વર્ષ	કુલ ઉત્પાદન	વાર્ષિક % ફેરફાર
2008-09	19151.2	-
2009-10	23951.3	25.06423
2010-11	18610.1	-22.3003
2011-12	22179.1	19.17776
2012-13	24546.9	10.67582
2013-14	23019.3	-6.22319
2014-15	26887.1	16.80242

પ્રાપ્તિ સ્થાન : ભારત સરકારના મીઠા વિભાગના વાર્ષિક અહેવાલો.

ઉપરના ટેબલ નંબર 1 પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે ભારતમાં ઇ.સ. 2008-09 થી ઇ.સ. 2014-15 દરમિયાન વર્ષ 2010-11 અને 2013-14 માં થયેલ ભારે વરસાદ અને અન્ય કારણોને લીધે મીઠાના ઉત્પાદનમાં આગળના વર્ષની તુલનાએ થયેલા ઘટાડાને બાદ કરતા બાકીના વર્ષોમાં મીઠાના ઉત્પાદનમાં વધારો થયો છે. ભારતમાં મીઠાના ઉત્પાદનમાં થયેલી વૃદ્ધિ જાણવા મીઠાના ઉત્પાદનનો સરેરાશ વાર્ષિક વૃદ્ધિ દર શોધતા, આ સમયગાળા દરમિયાન ભારતમાં મીઠાના ઉત્પાદનમાં સરેરાશ વાર્ષિક વધારો 7.199464 ટકા થયેલો જોવા મળે છે.

6.1) ભારતમાં મીઠાના ઉત્પાદનમાં જુદાં જુદાં રાજ્યોનો ફાળો :

ભારતમાં મીઠા ઉદ્યોગનો વિકાસ સારો થયો છે, પરંતુ મીઠાનું ઉત્પાદન કરતા બધા રાજ્યોમાં અને કેન્દ્ર શાસિત પ્રદેશોમાં મીઠાના ઉત્પાદન માટેની અનુકૂળતાઓ સમાન ન હોવાથી મીઠા ઉદ્યોગનો વિકાસ બધા રાજ્યો અને કેન્દ્ર શાસિત પ્રદેશોમાં સમાન થયો નથી. ટેબલ નંબર 2 માં ઇ.સ. 2014-15 માં ભારતમાં મીઠાના કુલ ઉત્પાદનમાં જુદાં જુદાં રાજ્યોનો તથા દીવ અને દમણનો ફાળો દર્શાવવામાં આવ્યો છે.

ટેબલ નંબર 2 ઇ.સ. 2014-15 ભારતમાં મીઠાના કુલ ઉત્પાદનમાં જુદાં જુદાં રાજ્યોનો તથા દીવ અને દમણનો ફાળો.
(ઉત્પાદન હજાર ટનમાં)

ક્રમ	રાજ્યો/UTs	મીઠાનું ઉત્પાદન	ભારતમાં મીઠાના કુલ ઉત્પાદનમાં % ફાળો.
1	આંધ્ર પ્રદેશ	500.4	1.861115554
2	ગોવા	2	0.007438511
3	ગુજરાત	21766.8	80.95629503
4	હિમાચલ પ્રદેશ	0	0
5	કર્ણાટક	6.7	0.024919013
6	મહારાષ્ટ્ર	159.2	0.592105508
7	ઓરિસ્સા	5	0.018596279
8	રાજસ્થાન	2158.3	8.027269583
9	તામિલનાડુ	2274.3	8.458703244
10	પશ્ચિમ બંગાળ	14.4	0.053557282
11	દીવ અને દમણ	0	0
	ભારતમાં મીઠાનું કુલ ઉત્પાદન	26887.1	100

પ્રાપ્તિ સ્થાન : ભારત સરકારના મીઠા વિભાગના વાર્ષિક અહેવાલો.

ટેબલ નંબર 2 પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે ભારતમાં કુલ 10 રાજ્યો અને દીવ અને દમણ કેન્દ્ર શાસિત પ્રદેશોમાં મીઠાનું ઉત્પાદન થાય છે, તેમાં પણ બધા રાજ્યોમાં મીઠાનું ઉત્પાદન સપ્રમાણ થતું નથી. જેમ કે, ઇ.સ.2014-15 માં ભારતમાં મીઠાના કુલ ઉત્પાદન 26887.1 હજાર ટનમાં ગુજરાતનો ફાળો 80.956 ટકા સાથે સૌથી વધુ અને હિમાચલ પ્રદેશ તથા દીવ અને દમણનો ફાળો 0 (શુન્ય) છે.

બીજી રીતે જોઈએ તો ઇ.સ.2014-15 માં ભારતમાં મીઠાના કુલ ઉત્પાદનમાં 97.44 ટકા મીઠાનું ઉત્પાદન ગુજરાત, રાજસ્થાન અને તામિલનાડુમાં થાય છે, એટલે કે ભારતમાં આ ત્રણ રાજ્યોમાં મીઠાના ઉત્પાદનનું કેન્દ્રીયકરણ થયું છે.

6.2) ભારતમાં મીઠાના ઉત્પાદનમાં જાહેર, ખાનગી અને સહકારી ક્ષેત્રોનો ફાળો.

ભારતમાં મીઠાના ઉત્પાદનમાં જાહેર, ખાનગી અને સહકારી ક્ષેત્રો જોડાયેલા છે. આ દરેક ક્ષેત્રોની કેટલીક ખાસિયતો રહેલી છે. ભારતના સંદર્ભમાં જોઈએ તો મીઠાના ઉત્પાદનમાં સહકારી ક્ષેત્રોનો હિસ્સો વધે તે આવશ્યક કહી શકાય, કારણ કે તે નાના મીઠા ઉત્પાદકોની અમુક સમસ્યાઓ ઓછી કરવામાં મદદ કરી શકે તેમ છે. ભારતમાં ઇ.સ. 2008-09 થી ઇ.સ. 2014-15 દરમિયાન જાહેર, ખાનગી અને સહકારી ક્ષેત્રો દ્વારા થયેલ મીઠાનું ઉત્પાદન, ભારતમાં મીઠાના કુલ ઉત્પાદનમાં તેઓનો ફાળો અને તેઓ દ્વારા થતા મીઠા ઉત્પાદનનો સરેરાશ વાર્ષિક વૃદ્ધિ દર અહીં તપાસવામાં આવ્યો છે. ટેબલ નંબર 3 માં ભારતમાં જાહેર, ખાનગી અને સહકારી ક્ષેત્રો દ્વારા મીઠાનું ઉત્પાદન અને તેનો વાર્ષિક વૃદ્ધિ દર દર્શાવવામાં આવ્યો છે.

ટેબલ નંબર 3 ભારતમાં જાહેર, ખાનગી અને સહકારી ક્ષેત્રો દ્વારા મીઠાનું ઉત્પાદન અને તેનો વાર્ષિક વૃદ્ધિ દર (ઇ.સ.2008-09 થી 2014-15).
(ઉત્પાદન હજાર ટનમાં)

વર્ષ	જાહેર ક્ષેત્ર		ખાનગી ક્ષેત્ર		સહકારી ક્ષેત્ર		ભારતમાં મીઠાનું કુલ ઉત્પાદન
	મીઠાનું ઉત્પાદન	ભારતમાં મીઠાના કુલ ઉત્પાદનમાં % ફાળો	મીઠાનું ઉત્પાદન	ભારતમાં મીઠાના કુલ ઉત્પાદનમાં % ફાળો	મીઠાનું ઉત્પાદન	ભારતમાં મીઠાના કુલ ઉત્પાદનમાં % ફાળો	
2008-09	331.6	1.732	16963.5	88.577	1856.1	9.692	19151.2
2009-10	414.7	1.731	21912.1	91.486	1624.5	6.783	23951.3
2010-11	274.5	1.475	17014.3	91.425	1321.3	7.0999	18610.1
2011-12	298.7	1.347	20028.9	90.305	1851.5	8.348	22179.1
2012-13	359.7	1.465	22182.3	90.367	2004.9	8.168	24546.9
2013-14	364.2	1.582	20946.3	90.995	1708.8	7.423	23019.3
2014-15	347.3	1.292	25065.3	93.224	1474.5	5.484	26887.1

પ્રાપ્તિ સ્થાન : ભારત સરકારના મીઠા વિભાગના વાર્ષિક અહેવાલો.

ઉપરના ટેબલ નંબર 3 પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે ઇ.સ. 2008-09 થી 2014-15 દરમિયાન ભારતમાં મીઠાના ઉત્પાદનમાં ખાનગી ક્ષેત્રનો ફાળો સૌથી વધુ અને જાહેર ક્ષેત્રનો ફાળો સૌથી ઓછો રહ્યો છે.

આ સમયગાળા દરમિયાન ભારતમાં મીઠાના કુલ ઉત્પાદનમાં ખાનગી ક્ષેત્રનો ફાળો સરેરાશ વાર્ષિક 90.911 ટકા, સહકારી ક્ષેત્રનો ફાળો સરેરાશ વાર્ષિક 7.571 ટકા અને જાહેર ક્ષેત્રનો ફાળો સરેરાશ વાર્ષિક 1.518 ટકા જોવા મળે છે.

આ સમયગાળા દરમિયાન ખાનગી ક્ષેત્રમાં 8.230 ટકા, સહકારી ક્ષેત્રમાં -1.868 ટકા અને જાહેર ક્ષેત્રમાં 2.850 ટકા મીઠાના ઉત્પાદનમાં સરેરાશ વાર્ષિક વધારો થયો છે. આ પરિણામો પરથી કહી શકાય કે ભારતમાં મીઠાના ઉત્પાદનમાં અને મીઠા ઉદ્યોગના વિકાસમાં ખાનગી ક્ષેત્રનો ફાળો ઘણો વધુ રહેલો છે. બીજી બાજુ આ સમયગાળા દરમિયાન સહકારી ક્ષેત્રના મીઠાના ઉત્પાદનનો સરેરાશ વાર્ષિક વૃદ્ધિ દર ઋણ થયો છે.

6.3) ભારતમાં મીઠાના ઉત્પાદનમાં સમુદ્ર મીઠાનો ફાળો :

ભારતમાં મીઠાનું ઉત્પાદન સમુદ્ર, સરોવર અને ભૂગર્ભના ક્ષારયુક્ત પાણી તથા Rock Salt એમ ચાર સ્ત્રોતો દ્વારા થાય છે. ભારતમાં Rock Salt નું ઉત્પાદન હિમાચલ પ્રદેશમાં થાય છે. જ્યારે મીઠા ઉત્પાદન સાથે સંકળાયેલા અને સમુદ્ર કિનારે આવેલા મોટાભાગના રાજ્યોમાં સમુદ્રના ક્ષારયુક્ત પાણી દ્વારા મીઠાનું ઉત્પાદન થાય છે. સમુદ્રના પાણી દ્વારા થતા મીઠાના ઉત્પાદનને સમુદ્ર મીઠુ કહેવામાં આવેલ છે. અહીં ભારતમાં મીઠાના કુલ ઉત્પાદનમાં સમુદ્ર મીઠાનો ફાળો તપાસવામાં આવ્યો છે. ટેબલ નંબર 4 માં ભારતમાં સમુદ્ર મીઠાનું ઉત્પાદન અને કુલ ઉત્પાદનમાં તેનો ફાળો દર્શાવેલ છે.

ટેબલ નંબર 4 : ભારતમાં સમુદ્ર મીઠાનું ઉત્પાદન અને કુલ ઉત્પાદનમાં તેનો ફાળો (ઇ.સ.2008-09 થી

2014-15).		(ઉત્પાદન હજાર ટનમાં)	
વર્ષ	સમુદ્ર મીઠાનું ઉત્પાદન	ભારતમાં મીઠાના કુલ ઉત્પાદનમાં % ફાળો	ભારતમાં મીઠાનું કુલ ઉત્પાદન
2008-09	13970.5	72.948	19151.2
2009-10	17478.6	72.976	23951.3
2010-11	14202.3	76.315	18610.1
2011-12	18188.3	82.006	22179.1
2012-13	19205.6	78.24	24546.9
2013-14	17517	76.097	23019.3
2014-15	21022.1	78.187	26887.1

પ્રાપ્તિ સ્થાન : ભારત સરકારના મીઠા વિભાગના વાર્ષિક અહેવાલો.

ઉપરના ટેબલ નંબર 4 પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે ઇ.સ.2008-09 થી 2014-15 દરમિયાન ભારતમાં મીઠાના કુલ ઉત્પાદનમાં સમુદ્ર મીઠાનો ફાળો સૌથી વધુ વર્ષ 2011-12 માં 82.006 ટકા અને સૌથી ઓછો ફાળો 72.948 ટકા વર્ષ 2008-09 માં જોવા મળે છે. આ સમયગાળા દરમિયાન ભારતમાં મીઠાના કુલ ઉત્પાદનમાં સમુદ્ર મીઠાનો સરેરાશ વાર્ષિક ફાળો 76.681 ટકા છે. આમ ભારતમાં સમુદ્ર મીઠાનું ઉત્પાદન સૌથી વધુ થાય છે.

ટેબલ નંબર 1 અને 4 પરથી કહી શકાય કે આ સમયગાળા દરમિયાન સમુદ્ર મીઠાના ઉત્પાદનમાં સરેરાશ વાર્ષિક વધારો 8.5404 ટકા અને ભારતમાં મીઠાના કુલ ઉત્પાદનમાં સરેરાશ વાર્ષિક વધારો 7.199464 ટકા થયો છે. આમ ભારતમાં મીઠાના કુલ ઉત્પાદનના સરેરાશ વાર્ષિક વૃદ્ધિ દર કરતા સમુદ્ર મીઠાના ઉત્પાદનનો સરેરાશ વાર્ષિક વૃદ્ધિ દર વધુ છે.

7) તારણો :

પ્રસ્તુત અભ્યાસના મુખ્ય તારણો નીચે પ્રમાણે છે.

- વિશ્વમાં સૌથી વધુ મીઠાનું ઉત્પાદન કરનાર દેશોમાં ચીન અને અમેરીકા પછી ભારતનું ત્રીજું સ્થાન છે.
- વિશ્વમાં સૌથી વધુ આયોડીનયુક્ત મીઠાના ઉત્પાદનમાં ચીન પછી ભારતનું બીજું સ્થાન છે.

- ભારતમાં આંધ્રપ્રદેશ, ગોવા, ગુજરાત, હિમાચલ પ્રદેશ, કર્ણાટક, મહારાષ્ટ્ર, ઓરિસ્સા, રજસ્થાન, તામીલનાડુ, પ. બંગાળ વગેરે રાજ્યો તથા દીવ અને દમણમાં મીઠાનું ઉત્પાદન થાય છે.
- ઇ.સ. 2008-09 થી 2014-15 દરમિયાન ભારતમાં મીઠાના ઉત્પાદનમાં સરેરાશ વાર્ષિક વધારો 7.199464 ટકા થયો છે.
- ઇ.સ.2014-15 માં ભારતમાં મીઠાના કુલ ઉત્પાદનમાં ગુજરાતનો ફાળો 80.956 ટકા સાથે સૌથી વધુ છે.
- ઇ.સ.2014-15 માં ભારતમાં મીઠાના કુલ ઉત્પાદનમાં 97.44 ટકા મીઠાનું ઉત્પાદન ગુજરાત, રાજસ્થાન અને તામિલનાડુમાં થતું હતું એટલે કે ભારતમાં આ ત્રણ રાજ્યોમાં મીઠાના ઉત્પાદનનું કેન્દ્રિયકરણ થયું છે.
- ભારતમાં મીઠાના ઉત્પાદનમાં જાહેર, ખાનગી અને સહકારી ક્ષેત્રો જોડાયેલા છે.
- ઇ.સ. 2008-09 થી 2014-15 દરમિયાન ભારતમાં મીઠાના ઉત્પાદનમાં ખાનગી ક્ષેત્રનો ફાળો સૌથી વધુ અને જાહેર ક્ષેત્રનો ફાળો સૌથી ઓછો રહ્યો છે.
- આ સમયગાળા દરમિયાન ભારતમાં મીઠાના કુલ ઉત્પાદનમાં ખાનગી, જાહેર અને સહકારી ક્ષેત્રોનો સરેરાશ વાર્ષિક ફાળો અનુક્રમે 90.911 ટકા, 1.518 ટકા અને 7.571 ટકા જોવા મળે છે.
- આ સમયગાળા દરમિયાન ખાનગી ક્ષેત્રમાં 8.230 ટકા, સહકારી ક્ષેત્રમાં -1.868 ટકા અને જાહેર ક્ષેત્રમાં 2.850 ટકા મીઠાના ઉત્પાદનમાં સરેરાશ વાર્ષિક વધારો થયો છે.
- ભારતમાં મીઠાનું ઉત્પાદન સમુદ્ર, સરોવર અને ભૂગર્ભના ક્ષારયુક્ત પાણી તથા Rock Salt એમ ચાર સ્ત્રોતો દ્વારા થાય છે.
- ભારતમાં સમુદ્ર મીઠાનું ઉત્પાદન સૌથી વધુ થાય છે.
- ઇ.સ. 2008-09 થી 2014-15 દરમિયાન ભારતમાં મીઠાના કુલ ઉત્પાદનમાં સમુદ્ર મીઠાનો સરેરાશ વાર્ષિક ફાળો 76.681 ટકા છે.

8) મીઠા ઉદ્યોગના વિકાસ માટેના કેટલાક સૂચનો :

મીઠા ઉદ્યોગનો વિકાસ વધારે સારો કરવા નીચે પ્રમાણે કેટલાક ઉપાયો સૂચવી શકાય.

- મીઠા ઉત્પાદનમાં આધુનિક ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ વધે તેવા ઉપાયો કરવા જોઈએ.
- મીઠાની ગુણવત્તા સુધારવા તરફ વધારે ધ્યાન આપવું જોઈએ.
- ભાડા પદ્ધતિનો સમયગાળો વધારવો જોઈએ.
- સેસ નો દર ઘટાડવો જોઈએ.
- મીઠા ઉત્પાદન અને મીઠાની નિકાસ સંબંધી આંતરમાળખાકીય સુવિધા વધારે વધારવી જોઈએ.
- મીઠા ઉદ્યોગમાં કામ કરતા કામદારોની કાર્યક્ષમતા વધે, તેઓ આ પ્રવૃત્તિ છોડે નહિ, અન્ય લોકો આ પ્રવૃત્તિમાં જોડાય વગેરે માટે કરવામાં આવતા ઉપાયોને વધારે અસરકારક બનાવવા જોઈએ.
- અતિ વરસાદ, ચક્રવાત કે અન્ય કુદરતી આપત્તિ સમયે સરકારે તત્કાળ પૂરતા પ્રમાણમાં મીઠાના ઉત્પાદકોને સહાય આપવી જોઈએ.
- મીઠાના ઉત્પાદન માટે પૂરતા પ્રમાણમાં, સમયસર અને સસ્તા દરે ધિરાણ મળી રહે તેવી વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ, વગેરે ઉપરાંત જે તે રાજ્ય કે પ્રદેશમાં મીઠા ઉદ્યોગના વિકાસને અવરોધતી સમસ્યાઓ દૂર કરી આ ઉદ્યોગના વિકાસને વેગ આપી શકાય.

9) ઉપસંહાર :

આમ પ્રસ્તુત અભ્યાસના પરિણામો અને તારણોને આધારે કહી શકાય કે ભારતમાં મીઠા ઉદ્યોગનો સારો વિકાસ થયો છે. ભારતમાં મીઠા ઉદ્યોગના વિકાસમાં ખાનગી ક્ષેત્રનો ફાળો ઘણો વધારે છે. ભારતને પ્રાપ્ત 7516 કિલોમીટર જેટલો દરિયા કિનારો અને મીઠા ઉત્પાદન માટેની અન્ય અનુકૂળતાઓને કારણે આ ઉદ્યોગના વિકાસની હજુ પણ તકો રહેલી છે. આથી ઉપર સૂચવ્યા મુજબના અને તે ઉપરાંતના જરૂરી અન્ય ઉપાયો હાથ ધરી ભારતમાં મીઠા ઉદ્યોગનો વધુ સારો વિકાસ કરી રાષ્ટ્રનો આર્થિક વિકાસ વધારી શકાય.

સંદર્ભસૂચિ :

1. રાજગોર શિવપ્રસાદ બી., ગુજરાત એક દર્શન, 1969.
2. દવે મંજુલા બી., ગુજરાતની આર્થિક અને પ્રાદેશિક ભૂગોળ, ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ, 2002.
3. મીઠા ઉપકર અધિવિનય, ભારત સરકાર, 1953.
4. Annual Reports of the Salt Department, Government of India.
5. Internet.

*****

ડૉ.કનૈયાલાલ ડી. દવે

એસોસિએટ પ્રોફેસર, અર્થશાસ્ત્ર

શ્રીમતી વી.પી.કાપડિયા મહિલા આર્ટ્સ કોલેજ

કોર્ટ રોડ, ભાવનગર